

3. Мойсеїв І. Храм української культури: (Філософія семіосфери): посібник-дослідження. Київ, 1995. 464 с.
4. Сверстюк Є. Шевченко і час. Київ: Воскресіння, 1996. 160 с.
5. Шевченко Т. Усі твори в одному томі. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. 824 с.

Стаття надійшла 02.10.2017 року

УДК 398 (=161.2) (072)

Наталія Сивачук
(Умань, Україна)
e-mail: petrovna-natalj@ukr.net

СЕМАНТИКА ОБРАЗІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ЧАРІВНОЇ КАЗКИ

У статті розглянуто семантику образів української чарівної казки для дітей. Семантику образів тварин розглянуто згідно вертикальної структури Світового Дерева: нижній світ (жаби, змії), середній світ (кінь, вовк), верхній світ (птахи, Жар-птиця). Окреслено національну специфіку міфологічних персонажів української чарівної казки для дітей. Автор акцентує увагу на тому, що в українській казковій традиції імена героїв-злотворців піддаються народній етимологізації, отримують зрозумілу для оповідача та слухача форму, як-от: «Коцій» – «Костій». Образи української дитячої чарівної казки становлять собою особливий тип архаїчного персонажу з виразним міфологічним наповненням. Одним з найбільш міфологізованих в українській традиції є образ коня, який зазвичай є безіменним, має трікстерський характер. Семантика образів української чарівної дитячої казки актуалізується у зв'язку з виходом у площину лінгвокогнітивних та лінгвокультурологічних інтересів.

Ключові слова: семантика, семантичний зміст, українська дитяча чарівна казка, міфологізовані образи, лінгвокогнітологія, лінгвокультурологія, народна етимологізація, трікстерський характер.

Сивачук Н. Семантика образов украинской детской волшебной сказки.

В статье рассматривается семантика образов украинской волшебной сказки для детей. Семантика образов животных рассматривается в соответствии с вертикальной структурой Мирового Дерева: нижний мир (жабы, змеи), средний мир (конь, волк), верхний мир (птицы, Жар-птица). Выделена национальная специфика мифологических персонажей украинской волшебной сказки для детей. Автор акцентирует внимание на том, что в украинской сказочной традиции имена героев-злодеев создаются в соответствии народной этимологизации, наделяются понятной для рассказчика и слушателя формой. Образы украинской детской волшебной сказки представляют собой особенный тип архаического персонажа с четко выраженным мифологическим наполнением. Одним из наиболее мифологизированных в украинской традиции есть образ коня, который обычно есть безымянным, имеет характер трикстера. Семантика образов украинской волшебной детской сказки

актуализируется в связи с выходом в поле лингвокогнитивных и лингвокультурологических интересов.

Ключевые слова: семантика, семантическое содержание, украинская детская волшебная сказка, мифологизированные образы, лингвокогнитология, лингвокультурология, народная этимологизация, характер трикстера.

Syvachuk N. Semantics of images of Ukrainian childish fairy tale.

The article deals with semantics of images of Ukrainian childish fairy tales. The semantics of animal images was considered in accordance to the vertical structure of the World Tree: the lower world (frogs, snakes), the middle world (horse, wolf), the upper world (birds, firebird). The national specificity of the mythological characters of the Ukrainian fairy tales for children was outlined. The author focuses the attention on the fact that in Ukrainian fairy-tale tradition the names of evil heroes are subjected to folk etymologization, they receive a form of name that is understandable for the narrator and listener, for example: «Koshchii» – «Kostii». The images of Ukrainian childish fairy tale make up a special type of archaic person with expressive mythological filling. One of the most mythologized in Ukrainian tradition is the image of a horse, which is usually anonymous, has a trickster character. The semantics of images of Ukrainian childish fairy tale is actualizing in the connection to the sphere of linguistic cognitive and linguistic cultural interests.

Keywords: semantics, semantic content, Ukrainian childish magic fairy tale, mythologized images, lingvo-cognitology, linguistic culturology, folk etymology, trickster character.

Семантика – розділ мовознавства, що вивчає проблеми смислу значення та тлумачення знаків і знакових виразів, окреслених предметною (екзистенціальною) та понятійною (інтенційною) сферами. У широкому розумінні семантика – частина семіотики, тісно пов'язана з металогією, яка висвітлює відношення висловів логічної мови до позначуваних ними об'єктів та змісту, що вони виражають, пояснюючи поняття «смысл», «значення», «ім'я» тощо [10].

Значний внесок у дослідження проблем семантики зробили вітчизняні вчені І. Голубовська, В. Жайворонок, М. Жуйкова, М. Кочерган, В. Манакін, О. Тараненко, О. Тищенко, Т. Тищенко, М. Фабіан, а також зарубіжні дослідники Є. Бартмінський, А. Вежбицька, В. Гак, Ю. Караулов, В. Костомаров, В. Красних, В. Мокієнко, М. Толстой, С. Толстая, Дж. Фрезер.

У річищі семантики образів чарівної казки працювали А. Биконя, В. Войтович, М. Дмитренко, Л. Дунаєвська, В. Давидюк, М. Жуйкова, Є. Єфимова, О. Потєбня, В. Пропп, О. Тиховська, Хр. Ящуржинський та ін.

Витоки чарівних казок – у міфологічному, анімістичному світогляді праслов'ян, у їх тотемних віруваннях.

Семантика образів казки становить особливий інтерес, оскільки становить собою концептуальну інформацію. Персонажі чарівної казки несуть інформацію про категорії добра і зла, красивого і потворного, трагічного і комічного, вони виражають моделі поведінки окремих людей у різні історичні періоди за різних ситуацій, у казках сконцентровано життєвий досвід, накопичений упродовж віків, закорінені моральні імперативи народу, його естетосферу.

Одним із найвеличніших винаходів людської свідомості є образ дерева, на нього, як на вісь, нанизалися всі елементи світу – від конкретних понять до абстрактних. Вертикальна структура Світового Дерева складається з трьох рівнів: нижнього, середнього та верхнього, що символізували основні космічні зони: Пекло – Землю – Небо. Символом горизонтальної його структури є восьмикутний хрест, уписаний у сонячне коло, який є у православних українських церквах та тибетських храмах. Дерево ввійшло у нашу підсвідомість настільки, що воно є першим зображувальним об'єктом на всіх дитячих малюнках. Воно є наскрізним образом на рушниках та настінних розписах. У чарівній казці в коренях такого дерева живе Змій, на ньому ростуть молодильні яблука, воно ховає під своїм гіллям героя-добротворця, вирізана з його гілочки сопілка промовляє людським голосом, нарешті навіть людина може перетворитися в дерево, а оцупок деревини – в дитину. З дуба, гілля якого навхрест ростуть, виготовляється летючий корабель. Поклоніння рослинам спостерігаємо в інших казках, де трава розмикає замки, квітка говорить людським голосом, жінка, проковтнувши горошину, народжує сина-богатиря.

У чарівних казках знайшли своє відображення також тотемні вірування про тваринний світ. Відповідно до світової вертикалі, почнемо з представників нижнього рівня. Український народ завжди шанував жабу як охоронницю криниць, джерел, животоків. Золотаві жабки очищають воду, тримають молоко впродовж тривалого часу холодним. Водночас їх вважають символом хвалькуватості: «Жаба мала, а рот великий», «Кожна жаба своє болото вихваляє»; завищеної самооцінки: «Дмись, жабо, не дмись, а волом не будеш», «Коваль коня кує, а жаба й собі ногу підставляє»; скупості: «Його жаба задавила»; об'єктом для прокльонів, народних насмішок і кепкувань: «Хай їй жаба», «Жаба-то твоя баба», «Одступись, зелено жабо!». В українському фольклорі засвідчено чимало легенд, де жаба задушила сина-скупердя, призвела до появи бороди у жінки, вп'ялася чоловікові у щоку, і ніхто не зміг її відірвати. Народні повір'я посилюють негативне ставлення до цих тварин: «Перелізе дорогу жаба – зле», «Коли жаби лізуть через дорогу чи поріг у хаті, – на вмируще». Саму тварину народна традиція забороняла кривдити: «Не

покажуй на жабу пальцем – спина болітиме». Такі погляди впливають з основ народної екології, екологічної свідомості та культури українців [11, с. 50].

Героїня народної казки *Царівна-Жаба* – втілення земної стихії, вражає своєю незвичайною вродою, чарівною силою, мудрістю. Ця земноводна володарка – аналог міфічної утинки. Поцілена сонячною стрілою Івана-царенка, парується із сонячною енергією і втілює в собі після такого шлюбу всю красу та досконалість світу [12, с. 14].

Перевтілюючись, Царівна-Жаба то стає змією, то лебедем, то зозулькою, то просто красунею. Коли царенко ненароком порушує відьомські чари, вона опиняється за тридев'ять земель під опікою Баби-Яги; їй загрожує небезпека стати дружиною Костія Безсмертного. Перша половина казкової оповіді є ніби описом підготовки та проведення обряду замовляння природи, який, згідно з ритуалом, включає в себе *три характерних епізоди. Епізод перший*. Цар наказує своїм невісткам виготовити або новий одяг, або візерункову тканину. Відомо, що в давнину для кожного етапу весняно-літніх обрядів виготовляли рушники з особливою, призначеною для певного ритуалу вишивкою. Тут ідеться про рушник небаченої краси, який «виткали, гарно орлів на ньому повишивали».

Епізод другий. Для обряду необхідна ритуальна їжа, якою в казці є гречаники – «як сонце, такі гарні». Урешті, *третій епізод* – ритуальний танець: «От вона як пішла з Іваном-царенком у танець, як зачала танцювати, то й землі не чиркнеться – легко та гарно! А це махнула правим рукавом, що шматочки кидала, – став сад, у тому саду стовп і по тому стовпу кіт ходить: догори йде – пісні співає, а донизу йде – казки каже. Танцювала, танцювала, далі махнула й лівим рукавом – у тім саду стала річка, а на річці лебеді плавають. Усі так дивуються тим дивом, як малі діти. От потанцювала вона, сіла спочивати; а це й ті невістки пішли у танець. Танцюють, та як махнули правим рукавцем – кістки полетіли та просто цареві в лоб; махнули лівим-цареві очі позабризували» [2, с. 189]. Б. Рибаків вважає, що розмахування руками, розкидання покладених туди кісток, розбризування вина було обрядовим дійством, а незвичайний танець, якого названо в давньому джерелі «многовертним плясанием» – танцем на честь бога рослинності Переплута і русалок, що окроплюють її. Можна припустити думку, що тут ідеться про весняне свято Русалії, адже гостя приїхала «берлином з шістьма кіньми» [8, с. 695]. Як стверджує М. Чумарна, тут доцільно говорити про танець як форму світоруху, життєтворення. Слово «танець», «данець» співзвучне імені Дани – Тани – Лелі (стихії води-землі-повітря). Захотіли невістки повторити механічно всі рухи Царівни-Жаби, та ледь цареві очі кістками не повибирали. Це ще

раз підтверджує, що тільки живий вогонь, присутній у воді, здатний творити світ, тільки гармонія чоловічого і жіночого народжує життя. Отож казка «Царівна-Жаба» доносить до нас обряд Дани – Лелі, богинь земних вод і всіх земних стихій [12, с. 27].

Котигорошка Б. Рибаків назвав українським Гераклом. Більшість казок про нього записано саме в Україні. Про популярність і непересічність цього образу в українському казковому епосі свідчать рядки з поеми І. Котляревського «Енеїда»:

*...Змія
Крилатая з сім'ю главами
З хвостом в верству, страшна з рогами,
А звалася Жеретія.
Вокруг же щита на заламах
Найлуччі лицарські діла
Були бляховані в персонах
Іскусно, живо, без числа:
Котигорох, Іван Царевич,
Кухарич, Сучич і Налетич,
Услужливий Кузьмадем'ян
Коцій з прескверною Ягою ... [6, с. 39]*

У казці йдеться про велику селянську родину. Брати орють землю, сестра носить їм обід. Скоро на селище нападає Змій і забирає в полон усіх братів та сестер. Батьки сумують, після чого в матері дивом від з'їденої горошини (пов'язано з вологою: вода, ріка, сльоза, слина) народжується син, який дуже швидко росте. Його називають Котигорошком. Він просить виготовити йому залізну булаву на 50 пудів, одержавши яку, богатир пробує підкинути її далеко за хмари, і вона летить декілька днів. Котигорошко йде розшукувати братів та сестру. У дорозі він проходить низку випробувань: з'їдає вола, випиває сто бочок вина, перескакує через 12 коней, приборкує жеребця. Змій, одружений на сестрі богатиря, зустрічає шурина і пригощає мідними горіхами, залізним хлібом. Тут відбувається нове випробування Котигорошка: він знищує залізну колоду, табун коней та залізний брусок. Після цього починається поєдинок Котигорошка зі Змієм, який завершується тим, що за допомогою своєї булави Котигорошко вбиває Змія, звільняє сестру й оживляє братів. Під час повернення додому в нього виникає конфлікт із братами, і він іде з хати «світ за очі».

У цій казці вражає велика кількість архаїзмів. Тут немає ні соціальних розмежувань, ні кінних воїнів, ні спеціального воїнського облаштування. Котигорошко йде пішки, б'ється пішки; його зброя – не меч, а лише залізна дубина. Кується ця палиця з якихось дрібних залізних булавок.

Коні завжди пов'язуються лише зі Змієм: це чи зустрінуті на шляху табуни Змія, чи коні з його конюшні. Казка протиставляє пішого орача і володаря кінських табунів. Особливо цікаве протиставлення міді та заліза, чого не засвідчено в інших казках. Продукти архаїчного збиральництва – горох, горіхи – тут мідні, а продукти сільського господарства – боби, хліб – залізні. У казці підкреслюються також різні запаси заліза в родині Котигорошка і Змія: булаву богатирю кують з різного дріб'язку, а у Змія і крісла залізні, і величезна залізна колода, яка ніби є уособленням заліза, збереженого про запас. Архаїчною є велика сім'я з 10–12 осіб і саморобне рільниче знаряддя, виготовлене самими братами-орачами. Складається враження, що можна порівняти цю казку з найпершими конфліктами між орачами-праслов'янами та скотарями-кочівниками, які відбувалися в період заміни міді залізом, коли в південних сусідів слов'ян була незаперечна перевага у виготовленні заліза та зброї з нього. Ковалі, які кували палицю богатирю, ще не піднялися тут на ту висоту, на якій вони виявилися у міфі про Сварога – Кузьму-Дем'яна. Не йдеться тут і про створення оборонної системи, «Змієвих валів». За сумою ознак ми повинні поставити казковий час Гороха (Котигорошка) раніше часу Кузьмодем'янівських легенд. Мабуть, тут буде доречним згадати народне визначення дуже давнього незапам'ятного часу: «Було це за царя Гороха».

Довгий час побутує ця казка через стандартність повторюваної ситуації: степові кочівники нападають на землеробські села, забирають населення в полон; окремим умільцям вдається звільнити полонених. Це повторювалось упродовж трьох тисяч літ.

Надзвичайно важливим є наявність героя з іменем, дуже близьким до Котигорошка, в польському середньовічному джерелі – в хроніці Галла Аноніма, сучасника київського Нестора. Йдеться про Котишка, предка польських королів. Як і герой східнослов'янських казок, він – селянин, який оре землю, його син П'яст став родоначальником польської династії. Син П'яста, Зимовіт, був уже князем Польщі. Легенда про П'яста, сина Котигорошка, дає нам дуже важливу хронологічну ознаку: оскільки на початку XII ст. цей герой уже належав до епіко-міфологічного часу, то час царя Гороха (Котигорошка) – це, мабуть, час перших кіммерійських наїздів, коли праслов'янські поселення чорноліських племен були спалені першими нападами степовиків біля X ст. до н. е. [9, с. 780].

Фольклористи ще до кінця не розгадали образ *Івасика-Телесика* – такий давній, що занадто щільно покритий «морокон віків». І все ж варто ознайомитися з гіпотезою М. Чумарної про походження цього героя. Найпершою передумовою життя є рух. Не хаос і безлад, не вічна руїна, а цілеспрямований космоцентричний рух по спіралі і внутрішній спокій – гармонія всіх часточок світобудови, підпорядкованість волі Творця. Це

добре знали наші прадіди і боготворили Календар як вищий закон Буття. Народження молодого сонця, пробудження природи після довгого зимового сну, коли потужна енергія акумулювалася в землі, готуючи коріння до вибухового росту крони, всі ці закономірності коловороту життя символічно зображали у формі спіралі на великодніх писанках, імітували так званім «кривим танцем» гаївкових забав. Життя розвивається тільки по колу, всіляке відхилення від закону світоруху веде до смерті. Життя вічне і неспинне: формула «Мите, зупинись!» означає смерть, а не замилювання красою світу. Дід з Бабою не просто причетні до творення світу, вони продовжують його творення, народжують нові сутності. Рух народжує життя. Баба просить Діда витесати їй дерев'яного хлопчика. Баба – невмируща вічна субстанція, життєва сила, і вона виколісує, «телесує» малого дерев'яного хлопчика, оживляючи його через енергію світоруху. Дерево, поліно – не мертва матерія, дерев'яне поліно зберігає в собі життєву силу, яка дримає, допоки не розбудить її енергетика живого слова, сила духу та сила віри [12, с. 14].

Класична Баба-Яга живе в лісі, в хатинці на курячих ніжках, вона – посередниця між світом живих та світом мертвих, її хатку можна вважати воротами в потойбіччя. Казкова хатка зберігає ознаки живої істоти: повертається на своїх курячих ніжках у відповідь на звернені до неї слова. Зооморфний образ хатинки пов'язаний з куркою, а курка в усій системі етнографії та фольклору східних слов'ян символізує жіноче плодороддя. Казковий мотив зустрічі з хатинкою Яги доніс відгуки жіночої ініціації. Такі атрибути Баби-Яги, як лопата, якою вона закидає до печі дітей, узгоджуються з інтерпретацією казок про неї як про жрицю теж в обряді ініціації [4, с. 83].

Баба-Яга не ходить пішки, а літає в ступі, замітаючи сліди помелом. У світогляді слов'ян вона є символом вітру, який завжди сприймається як помічник весняного відродження природи. Слова «Баба Яга в ступі летить, дрючком поганяє, а помелом слід замітає» свідчать про її зв'язок зі стихіями. Як будь-яке божество, вона і зла, і добра, і мудра. Первісно – це «кума» Смерті, яка стереже таємниці на межі світів, бо ліс – це пограниччя, тут героєві доводиться вступити в боротьбу з потойбічними силами. В українських казках майже не зустрінеш Баби-Яги, яка би пожирала людей і розвішувала їх черепи на кілках. Вона допомагає героєві, дає йому добрі поради щодо шляху до Костієвого царства, дарує йому чудесні предмети та чарівного коня. Первісно цей образ походить з епохи матриархату.

Водночас вона мстива, підступна та войовнича, крадійка дітей.

Отже, з одного боку, вона чарівниця, яка втілює зимовий стан землі, а з іншого – світла героїня, помічниця, яка представляє благодатні весняні теплі вітри.

Слово «Яга» І. Огієнко виводить з литовського *agnis* – гадина, по-нашому вуж, давня язя-чарівниця [5, с. 184].

Костій у чарівній казці відіграє таку ж, як і Змій, роль оберігача скарбів і викрадача красунь. У старослов'янських рукописах слова «кощъ» і «коштъ» перекладаються як «сухий», «кістлявий», «худорлявий», «хирявий», спорідненим до них є слова «кость», «кістка». Дієслово «окостеніти» означає застигнути, зробитися нерухомим, закам'яніти від холоду. Слово «костій» могло спочатку бути епітетом, а потім стати іменем демона, що краде вологу, представником темних холодних хмар. Він з'являється взимку, коли хмари ніби застигають, перетворюються в каміння і не дають більше плодоносних дощів, а тому земля втрачає свою силу.

Смерть Кощія знаходиться на морі-Окіяні, на острові Буяні, де росте зелений дуб, а під дубом тим закопана залізна скриня, в якій сидить заєць, у зайці – качка, а в качці – яйце. Варто лише здобути яйце, роздушити його, вийняти голку, на вістрі якої смерть Кощія. Дуб – це дерево Перуна, з-під нього б'є жива вода. Скриня (у деяких варіантах камінь) – метафора хмари, що зберігає в собі сонячні промені та дощові ключі. Скута зимовим холодом хмара порівнюється зі скринею, обкованою залізними обручами, де до певного часу дримають могутні сили блискавки. Заєць, качка – це міфічні символи грозових хмар.

Епітет Костія «безсмертний» пов'язаний з тим, що після літа зима знову стає володаркою світу до весни. Після перемоги над Костієм Перун виводить з-за темних хмар богиню літньої плодючості і вступає з нею в урочистий шлюб. Тому смерть Костія ховається там само, де й любов зачарованої красуні, яка тимчасово збайдужіла до свого коханого. Гине Костій, і повертається кохання красуні до покинутого царенка. Полонивши світлу красуню, богиню літнього плодоріддя у свої холодні обійми, Костій вступає з нею в любовний зв'язок, який продовжується до того часу, поки його не переможе герой чи могутній бог-громовик [1, с. 140].

Змій у казках мешкає на своїй законній території – на кордоні між царством мертвих і царством живих. У поведінці Змія контаміновано риси фантастичні, пов'язані з міфологічним уявленням людини про потойбічне життя, обрядово-ініціальні й реалістичні, які відображають старий селянський побут. Цей персонаж, типовий для фольклору східнослов'янських народів, художньо трансформує естетичну категорію зла, що протистоїть добру в образі героя-богатиря. У казці він мешкає на

всіх рівнях світобудови – на землі, в небі, під землею. Культ Змія був розповсюдженим у Трипільлі, де він утілював пробудження природи. На глиняному трипільському посуді Змій є істотою, яка оберігає і запліднює жінку. Як свідчать дослідження, у трипільців було двоїсте уявлення про нього: як про доброго захисника дому і злого Змія-дракона, який подвійною спіраллю огортає посудину, ніби лякаючи того, хто доторкнеться до неї. Мабуть, спіраль була символом, якому поклонялися (зміна часу, круговий рух Сонця). Від часу верхнього палеоліту відомо протиставлення зміїв та птахів як представників нижнього та верхнього ярусів світобудови. З часом на зміну цьому протиставленню прийшло поєднання ознак змії та птаха в образі летючого крилатого коня-дракона. Співставлення образів змії та коня привело до появи міфологічного образу змія-дракона, ящура з головою коня та тілом змії. Таким крилатим є Змій Горинич та Тугарин. Є в українських казках і змії жіночого роду: Зміючка Оленка, Зміївна. Змій – володар і хранитель підземних вод – поступово стає символом вселенського зла, антиподом Добра. Зло, як відомо, багатоліке, і тому казковий Змій має декілька голів, яких по черзі нищать герої-добротворці.

Змія, як втілення зла, «зустрічається не тільки в образах три-, шести-, дев'яти- і дванадцятиголового змія, але і в людській подобі, і в образах тварин («Залізний вовк»), він перетворюється в коня, в птаха, в рибу, навіть у вуздечку та інші речі. Зло стає всюдисущим і всепроникним. Воно проникає в саму людину, зсередини розтліває її душу, спокушає всіма земними благами. А людина не завжди розрізняє, де є світло Божої істини, а де вона попадає в сіті, розставлені спокусником роду людського. Боротьба між світлими і темними силами, між життям і смертю точиться, мабуть, від початку світу, і казка фіксує цю непримиренну боротьбу» [13, с. 18].

У дослідженні «Історичні корені чарівної казки» В. Пропп виокремлює такі типи змія: «Змій – викрадач; змії, який збирає данину; змії-охоронець кордонів, змії-пожирач» [7, с. 167]. Л. Дунаєвська вважає, що «в українських казках поширений образ змія-противника. В чарівній казці *«Яйце-райце»* змії-батько нареченої героя та її охоронник. Змій – злотворець, «ворожий тесть» – діє також у казці *«Про стрільця»*. Можливо, образ ворожого тестя чарівника, чорта, діда, а пізніше царя, короля – розвинувся саме з образу Змія. Зміст казки *«Чорт, змії і запродані діти»* дає підстави так думати» [3, с. 35]. Образ змія – один із найскладніших і найнерозгаданіших у фольклорі. Він наділений антропоморфними рисами: «по ночам літає до деяких жінок і з ними живе ... Змій, живучи з жінкою, сильно сушить її, і є прикмета: якщо жінка суха, аж світиться, то певна ознака, що до неї ночами літає змії ... Взагалі

змії – постійна загроза світу, тому з ними борються лицарі-герої, а особливо Святі: Юрій, Димитрій та Федір. Змієборство – це давній і дуже поширений мотив у наших казках та легендах. Сюди належить і наша стародавня *легенда про київського змієборця Кирила Кожум'яку*, що вбив змія, який вимагав собі великої людської данини й щоденно пожирав усіх ... Постає змія з тієї гадюки, що сім літ не чує ані людського голосу, ані дзвону, тоді в гадюки виростають крила, і за сім літ вона стає змієм» [5, с. 79]. Змію в жертву приносять молодих дівчат, з якими він часом одружується. Відгуком цього повір'я є звичай ховати померлу дівчину у вінку та фаті на знак того, що вона одружується з володарем підземно-підводного світу.

Кінь – символ сонця і одночасно потойбічного світу; циклічного розвитку світу; нестримних пристрастей; чоловічого начала; інтуїтивного пізнання; у слов'ян-язичників – символ смерті і воскресіння сонячного божества; багатства, могутності; степу, швидкості та волі; символ вірності та відданості. У багатьох народів світу кінь є священною культовою твариною. Зображення крилатого коня з'являється в міфології та мистецтві багатьох народів світу [11, с. 66]. Наші предки уявляли Світовий океан «не тільки як місце наземних вод, але і як підземний океан, по якому пливе нічне сонце. Ці древні уявлення, які виникли ще за бронзової доби, продовжували існувати навіть у ХІХ ст., знаходячи своє відображення у символіці народного мистецтва.

Денне сонце мчалось по небу, підхоплене квадригою сонячних коней; нічне сонце пливло підземними водами, його тягнув лебідь, качка чи інший водоплавний птах. Взаємозв'язок качки та коня можна пояснити тільки космогонічними уявленнями древніх про денне і нічне сонце, які виникли за бронзової доби і продовжували жити в народній свідомості ще тисячі літ. Їх зображення можна простежити на етнографічному матеріалі аж до кінця ХІХ століття. У сільських курганах ХІ–ХІІ століть землі радимичів зустрічаються кістяні підвіски-амулету, що зображають фантастичну гібридну істоту, помісь коня з качкою: качиний тулуб із задертим догори хвостом завершується конячою мордою і чітко окресленою гривною. Враховуючи вузьку спеціалізацію анімістичних злиднів, де кожне око може бути денним і нічним, речі такого комплексного типу треба трактувати як цілодобовий оберіг, який охороняє свого власника і вдень, і вночі, коли коні тягнуть сонячну колісницю по небу і коли світило пливе по нічному морю» [8, с. 318]. *Качко-коні* є найбільш цікавим та ключовим питанням для вирішення багатьох проблем, що торкаються космогонічних поглядів наших пращурів. Розшифровку цих «качко-коней» здійснив Б. Рибаків на основі цікавої праці О. Бобринського про семантику слов'янського дерев'яного

різьблення, де йдеться про геоцентричну картину світу: вдень сонце рухається по небу над землею, а вночі воно пливе по підземному океану, і тягнуть його качко-коні. Цим і пояснює дослідник наявність у народному мистецтві поєднання образів коня та лебедя, коня та качки. Під час розкопок на території України, на Лівобережжі Дніпра було знайдено древні підвіски, на яких зображено фантастичну фігуру з качиним тулубом та гордою головою коня з ажурною гривною [8, с. 550]. Отож кінь – хтонічна істота і має безперечний зв'язок з потойбіччям, з царством дідів, предків, мертвих. Рештки спаленого коня археологи знаходили на язичницьких капищах, що є свідченням принесення його в жертву згідно з якимсь ритуалом. Кінь у міфологічній свідомості наділений незвичайними властивостями: він причетний до стихії води, вогню, повітря, оскільки «копитами б'є землю», «летить понад горами та понад лісами», він може бігти по морю, він «п'є полум'я, їсть жар, а як біжить, то на дванадцять верств земля дрижить і листя з дубів осипається. «Для українців кінь – священна тварина, він брат і товариш: «Шабля й люлька – вся родина, сивий коник – то ж мій брат». Україна – батьківщина коня, який є опікуном роду, народу, годувальником, мудрим порадиником. У народній українській казці його підгодовування та випас – ритуальне дійство. Герой долає на ньому простір та час, проникає в інші світи після ритуалу підгодовування. Крилатий кінь у казці – це метафора, яка наявна в символіці з давніх часів. Але що це за метафора? Це ознака його божественної містичної природи. М. Чумарна навіть припускає думку, що ця метафора може бути відгомонам давніх досягнень земної цивілізації [13, с. 25].

Кінь застерігає героя від небезпеки, але той чинить по-своєму і цим випробовує долю, йде на герць зі злом, що теж є своєрідним ритуальним дійством. Кінь у чарівній казці може бути вороний (чорний), білий або рудий. Кінь білого кольору – представник божественного світу, посланець небес, саме на такому коні зображено на іконах Юрія Змієборця. Чорний кінь – вісник потойбіччя, смерті, царства Нави. Червоний кінь указує на його зв'язок зі стихією вогню. Сутність коня розкривається через його масть, яку можна вважати його візитною карткою, біографією, паспортом. У казках кінь імені не має, але через його вчинки, поради, здатність до віщування ми знаємо, який він.

За свідченням Л. Дунаєвської, такий незвичайний, чудесний кінь дістається по-різному: а) від померлого батька («Як Іван-дурень з королівною одружився»); б) він народжується з героєм в один день («Був собі цар – у нього в один день народився син і того ж дня кобила привела лоша».); в) герой підстерігає коня в лісі або в полі («Три брати, два розумних, а третій дурний»); г) герой зустрічає коня в дорозі [3, с. 30].

На думку дослідників, «образи коней-помічників богатирських та господарських – виникли у зв'язку з уявленням людини про продовження життя в загробному світі, про боротьбу добра і зла навіть на тому світі» [3, с. 32], про службу коня своєму господареві навіть після смерті, для чого й ховали коня разом з покійниками [3, с. 29].

У лісових регіонах України голови коней прикрашали здавна найвищу точку даху, яку і понині називають коньком. Цей факт ще одне свідчення магічної функції коня в духовному та культурному житті наших предків. Усі ці вірування донесла до нас чарівна українська казка.

Птахи – володарі повітряної стихії, на Світовому Дереві вони розміщуються на самому вершечку. Це орли, яструби, шуліки, соколи, грифи, голуби. Птахи виступають помічниками казкового героя, можуть перенести його з одного царства в інше, з цього світу на той. Вони – посередники між двома космічними зонами – небом та землею. Особливо втаємниченим є образ Жар-птиці. Згідно з українським казковим епосом, кожне її перо так яскраво світить, що коли б її занести в темну хату, то від неї було б світліше, ніж від сотні свічок. Генезу цього образу дослідники виводять від журавлів. Утім, цей казковий птах наділений багатьма рисами, не притаманними журавлям; проте багато словесних означень «жару», розжареного вугілля фонетично дуже близькі до слів, якими позначають журавля:

«Жеравик» – омонім, що означає і журавля, і розжарене вугілля.

«Жеравь» – журавель.

«Жеравий» – палаючий, жаркий, розжарений.

«Жаравь» – журавель.

«Жаревий» – палаючий, жаркий.

Близькість написання, що досягає іноді омонімічної тотожності, призвела до зближення двох семантично не зв'язаних понять точно так, як близькість архаїчного слова «конь» (основа, початок, кінь) до «коня» призвела до того, що пічний опорний стовп у хаті – «коник» – стали оформляти у вигляді конячої голови. Реальні журавлі влаштовують свої хороводи на вечірній чи вранішній зорі. Реальні журавлі в червні (коли з'являються пташенята) кожного вечора та ранку літають на годівлю до найближчих хлібних полів. Казкова Жар-птиця (можливо, від «Жаравь» – птиця?) прилітає на пшеницю і стереже її від зорі до зорі. Вогняні властивості священного птаха, її осяйне пір'я могли бути наслідком освітлення його променями сонця, що сходить чи заходить. Сприяла цьому і подібність слів «жаравь» (птиця) і «жаравий (розжарений)» [8, с. 713].

Первинною основою для казки могло бути повір'я, що щастя та талан випадає тому, хто першим побачить журавлиний ключ. Жар-птиця – це птиця щастя, впіймати яку випадає лише обраним.

В українській казці вогняна сонячна птиця має найточнішу, найприроднішу в контексті рідної мови назву – Жар-птиця. Не випадково в українських казках герой не може окремо здобути Жар-птицю, ні вогняного коня, ні царівну-золотоволоску. Це сутності космогонічні, вони нероздільні, як сонце і вранішня зоря, як нероздільні наш земний світ і вирій померлих. Можливо, Жар-птиця – це спрощено матеріалізований образ Матересви (Матері світу), якій поклонялися наші далекі предки [13, с. 43].

Семантика образів української народної казки для дітей в останні десятиріччя досліджується на стику суміжних наук, тому нові гіпотези і теорії виникають і формуються на основі взаємопроникнення й аналізу різних наук, зокрема психолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвофольклористики, когнітивної лінгвістики, міфологієзнавства. Сформувалося безліч напрямів, що трактують розуміння зв'язків мови і народної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белякова Г. С. Славянская мифология. Москва: Просвещение, 1995. 239 с.
2. Геройко-фантастичні казки / упорядк. І. Березовського. Київ: Дніпро, 1984. 366 с.
3. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. Київ: Вища школа, 1987. 127 с.
4. Иванов В. В., Топоров В. Н. Баба-Яга // Мифологический словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1991. С. 83.
5. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Київ: «Обереги», 1992. 424 с.
6. Котляревський І. П. Енеїда: Поема. Київ: Рад. школа, 1989. 286 с.
7. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1946. 340 с.
8. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1988. 782 с.
9. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Русское слово, 1997. 824 с.
10. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.
11. Словник символів / [О. І. Потапенко та ін.]. Київ: Редакція часопису «Народознавство», 1997. 156 с.
12. Чумарна М. З початку світу. Львів: Приватна авторська школа Марії Чумарної, 1996. 256 с.
13. Чумарна М. Мандрівка в українську казку. Львів: Каменяр, 1994. 260 с.

Стаття надійшла 06.10.2017 року